

Impact Factor 5.455
www.sjifactor.com

p-ISSN 2349-9370
e-ISSN 2582-4848

Vol. 8 Issue 2
Oct. 2021
Regular Issue 2

Research Journal of India

Print and Online

www.researchjournal.net.in
www.indiramahavidyalaya.com

Peer Reviewed Multi-Disciplinary
Annual National Indexed Research Journal
Published as per UGC (India) Guidelines

Published By

DBMRC

INDIRA MAHAVIDYALAYA
KALAMB, DISTT. YAVATMAL, MAHARASHTRA 445 401 (INDIA)

Impact Factor 5.455

p-ISSN 2349-9370

e-ISSN 2582-4848

RESEARCH JOURNAL OF INDIA

Peer Reviewed Annual National Research Journal for
Multi-Disciplinary Studies since 2014

Volume 8 Issue 2 October 2021 Regular Issue 2

Chief Editor

Dr. Pavan Mandavkar

Principal, Indira Mahavidyalaya & Chairman, DBMRC
President, Sant Gadge Baba Amravati Vidyapeeth Marathi Pradhyapak Parishad, Amravati

Associate Editor

Dr. Veera Mandavkar

Director, Dr. Bhau Mandavkar Research Centre (DBMRC)

----- Editorial Board -----

Prof. R.M. Wath

Dr. G.P. Urkunde

Prof. N.V. Narule

Prof. S.Y. Lakhadive

Dr. K.R. Nemade

Details: <http://www.researchjournal.net.in/first/second/EditorialBoard/>

Invited Editors

1. **Vikram Raje**, 4, Alderman Willey Close, Wokingham – RG41 2AQ, Berkshire, UK
2. **Vishal Dahalkar**, 20747, N Margaret Ave, Prairie View, IL 60069 USA
3. **Dr. Anita Gupte Patil**, Auckland, New Zealand
4. **Ranjit Raje**, 201/83 Whiteman Street, Southbank, Melbourne, VIC-3006, Australia

Advisory Board

- Mrs. Sonali Dahalkar**, 20747, N Margaret Ave, Prairie View, IL 60069 USA
Dr. J. Prabhash, Former Pro-VC, Uni. of Kerala, Thiruvananthapuram, Director General of State institute of parliamentary affairs, Visiting fellow of diff. Uni. Australia, USA
Dr. Ramesh Mangal, NAAC Assessor, Ex. Principal, MKHS Guj. College & Director SVCC, Indore, M.P.
Dr. Anil Gajbhiye, Ex. Principal, Govt. college Sardarpur, Dist. Dhar, M.P.
Dr. Shashikant Sawant, Ex. H.O.D., Marathi, Vikram Vishwavidyalaya, Ujjain, M.P.
Prof. Dineshkumar Joshi, Ex. Registrar, S.G.B. Amravati University, Amravati
Dr. Santoh Thakre, Ex. Dean, Faculty of Social Science, S.G.B. Amravati University, Amravati
Dr. P.W. Kale, Ex. Dean, Faculty of Commerce, S.G.B. Amravati University, Amravati
Dr. R.A. Mishra, Principal, Amolakchand Mahavidyalaya, Yavatmal
Dr. U.V. Navalekar, Principal, Abasaheb Parvekar Mahavidyalaya, Yavatmal
Dr. J.M. Chatur, Principal, Smt. Nankibai Wadhvani Kala Mahavidyalaya, Yavatmal

Publisher: Dr. Mrs. Veera Mandavkar, Director, Dr. Bhau Mandavkar Research Centre

Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal, Maharashtra 445 401 (India)

E mail – researchjournalofindia@gmail.com Alternate mail id – marathipradhyapak@gmail.com

Telephone: 07201-226147, 226129, Mob. Chief Editor: 9422867658, Director & Publisher: 9403014885

Websites: www.researchjournal.net.in www.indiramahavidyalaya.com

Printer: Seva Prakashan, Vijay Colony, Rukmini Nagar, Amravati, Maharashtra 444 606

Cover Page Design & Computer Work: Dr. Pavan Mandavkar

Online Access: Free / Subscription for hard copy for a year including special issues Rs. 500/-
by Cheque/DD/netbanking in favour of Director, Dr. Bhau Mandavkar Research Centre, A/c No.
60175373000, Bank of Maharashtra, Branch - Azad Maidan Road, Yavatmal, IFSC - MAHB0000047

Index

	From the Bench of Editor	Dr. Pavan Mandavkar	2
	Index		3
1	Homoeopathic Medicines Are Effective In Reducing Pain In Terms Of Intensity, Frequency And Duration Of Headache Thus Reducing Disability Due To Migraine: A Case Series	Mita Gharte Gayatri Nimbhore Kamlesh Bagmar Vishal Nimbhore Subhash Yadav	4-11
2	Understanding the Psoric Manifestation of Drugs illustrated by Herbert A. Roberts in the Principles and Art of Cure by Homoeopathy: A Literature review	Dr. Kamlesh Bagmar ¹ Shivani S. Patil ²	12-18
3	Study of Various Constitutions in Females from Murphy's Repertory	Sharmila Ashim Roy Gayatri Nimbhore	19-22
4	EFFECT OF NATRUM MURIATICUM 6X IN ANAEMIC FEMALES OF REPRODUCTIVE AGE GROUP FROM 18 TO 45 YEARS: A PROSPECTIVE INTERVENTIONAL STUDY	Smitha R. Nair Varsha U. Dharane Dhanashree Chaudhari	23-29
5	A Correlational Study of Teacher Educators' Stress, Self -efficacy and Work Engagement	Dr. S. D. Patkar	30-35
6	Second-Generation Cements for Electromagnetic Radiation Shielding Application	Dr. Kailash Nemade	36-38
7	संत तुकारामांच्या अभंगातील निसर्गविषयक सुभाषिते	प्रा. बापूराव सहदेव डोंगरे	39-42
8	असहकार चळवळीतील पार्वतीबाई पटवर्धनांचे कार्य	प्रा.डॉ. आर.यु. हिरे	43-44
9	आदिवासी गोंडी दंडार	प्रा. नितीन जगदिश टेकाम	45-47
10	उ.रा. गिरी यांची भावकविता	डॉ. गजानन भाऊराव घोंगटे	48-51
11	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी मांडलेला प्रयत्नवाद	प्रा.विलास शालिग्रामजी गांजरे	52-54
12	जागतिककरणाचा ग्रामीण समाजावर पडलेला प्रभाव : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	प्रा. डॉ. सुजाता रामदासजी नाईक	55-58
13	महदंबेच्या धवळ्यांचे स्वरूप व चिकित्सा	प्रा. डॉ. रमेश पोळ	59-63
14	समाज सुधारकांचे शिक्षणविषयक विचार	प्रा.डॉ. नरेंद्र ठाकरे	64-67
15	महात्मा गांधीच्या दृष्टिकोनातील ग्रामस्वराज्य संकल्पना	प्रा. डॉ. अविनाश मेश्राम	68-70
16	डॉ. विजया राजाध्यक्ष यांच्या कथेतील स्त्री व्यक्तिरेखा	डॉ. अन्नपूर्णा अजाबराव चौधरी	71-72
17	ज्ञानदेवे रचिला पाया । तुका झालासे कळस।	डॉ. स्मिता म. जाधव	73-77
18	संज्ञाप्रवाह व कानेटकरांचे कथात्मक साहित्य	डॉ. गजानन विष्णू लोंढे	78-82
19	डॉ. संजय ढोले यांच्या विज्ञान कथा - गाव विकासाच्या प्रेरक	प्रा. डॉ. माधव कौतिक कदम	83-85
20	पश्चिम विदर्भातील स्वदेशी आंदोलन	डॉ. प्रदिप शा. ढोले	86-89
21	लोक साहित्य : लोकवाङ्मय उखाणे	प्रा. रेखा व्ही. इंगोले	90-93
22	मध्ययुगीन मराठी संत कवयित्रींचे जीवन आणि कार्य	प्रा. डॉ. मीनाक्षी रा. देव	94-97
23	'जिप्सी' या काव्यसंग्रहामधून व्यक्त होणारे निसर्ग चित्रण	प्रा. डॉ. लालबा दुमटकर	98-100
24	महाराष्ट्राचा 'महार'	डॉ. मृदुला निळकंठ रायपुरे	101-104

समाज सुधारकांचे शिक्षणविषयक विचार

प्रा. डॉ. नरेंद्र आप्पासाहेब ठाकरे
मातोश्री सुभद्राबाई पाटील महाविद्यालय
मानोरा, जि. वाशिम, महाराष्ट्र, (India)
मो. नं. ९४२१७४६७५७

प्रस्तावना :

प्रत्येक शतकामध्ये समाजाला सुयोग्य वळण लावण्यासाठी समाज जीवनात महत्वपूर्ण बदल घडविण्यासाठी एखादा क्रांतीसूर्य जन्माला येतो, या विधानाची प्रचिती देणारा क्रांतीसूर्य म्हणजे ज्योतीराव फुले. एकोणविसाव्या शतकात महाराष्ट्रातील अग्रस्थानी असणारे समाज सुधारक देह म्हणजे महात्मा ज्योतीराव फुले.

पददलितांच्या उध्दारासाठी, स्त्री शिक्षणासाठी समानता व सत्यासाठी झिजविणाऱ्या महात्मा ज्योतीराव फुले यांचा जन्म सातारा जिल्ह्यातील कटगुण गावी 20 फेब्रुवारी 1827 रोजी झाला. वडील गोविंदराव गो-हे, फुलमाळ्याच्या धंद्यावरून त्यांचे आडनाव फुले झाले. 1848 साली पुण्यातील भिडे वाड्यात मुलींसाठी पहिली शाळा ज्योतीबांनी सुरु केली. आपली पत्नी सावित्रीबाई यांना शिकवून शिक्षीकेचे काम करण्यास प्रोत्साहन दिले.

ज्योतीबा शाळेतील गरिब मुलांना पाट्या, पेन्सीली, पुस्तके, प्रसंगी कपडे पुरवित असत. स्त्री शिक्षणानंतर ज्योतीबांनी अस्पृश्योद्वाराचे कार्य हाती घेऊन गुलामगिरी ग्रंथ लिहून दलीतांच्या अन्यायास वाचा फोडली. सार्वत्रिक शिक्षणावर भर देऊन ज्योतीबांनी दिनबंधु वृत्तपत्र सुरु केले. 1873 साली त्यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. आपल्या लिखानामधून, पोवाडयामधून, व्याख्यानामधून स्त्रीयांच्या, दलीतांच्या, शेतकऱ्यांच्या कामगारांच्या अन्यायाला वाचा फोडली. मनुष्य जातीने श्रेष्ठ ठरत नसून गुणांनी ठरतो, इश्वर सर्वव्यापी असून सर्व त्याचीच लेकरे आहेत असे त्यांनी सांगितले. इंग्लंडचा राजपुत्र एकदा पुण्यास आला होता. तेव्हा त्याच्या सभेस ज्योतीबा शेतकऱ्यांच्याच पोशाखात गेले. देशातील गरिबांचे वर्णन करून आम्हाला चांगले शिक्षण देऊन गरीबी दूर करा असे आपल्या तडफदार भाषणातून त्यांना सांगितले. अशा या थोर समाज सेवकाचा महात्मा पदवी देऊन लोकांना गौरव केला.

ज्योतीराव फुले यांचे शिक्षण विषयक कार्य :

समाजातील अनिष्ट प्रवृत्ती नष्ट करायच्या असतील तर सर्वप्रथम समाजाच्या प्रत्येक स्तरापर्यंत शिक्षण पोहोचले पाहिजे, ही ज्योतीरावांची विचारधारा होती. शेतकऱ्यांचा आसूड या पुस्तकाच्या उपोद्घातात ते म्हणतात,

विद्येविना मति गेली, मतिविना निती गेली,
नितीविना गती गेली, गती विना वित्त गेले,
वित्तविना शुद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले.

स्त्रीया व शुद्रांना शिक्षण मिळाले पाहिजे, तेव्हाच त्यांचे दैन्य नाहीसे होईल असा त्यांना ठाम विश्वास होता. म्हणूनच सदाशिवराव गोवंडे, सदाशिवराव हाटे, परांजपे, मोरोपंत वाळवेकर यासारख्या मित्रमंडळींशी त्यांनी विचारविनीमय केला आणि सन 1848 साली बुधवार पेठेतील भिडेवाडा येथे मुलींची पहिली शाळा सुरु झाली. स्त्रियांना विशेषतः कनिष्ठ वर्गातील स्त्रियांना शिक्षणाचा अधिकार नाही, या हजारो वर्षांच्या रुढीवर ज्योतीरावांनी घणाघाती घाव घातले. स्त्रिने शिक्षण घेणे म्हणजे भ्रष्टाचार ! स्त्रि

शिक्षणामुळे सुखाचे वाटोळे होऊन स्त्रीला अकाली वैधव्य प्राप्त होते. अशा प्रकारच्या अंधश्रध्दांनी बरबटलेल्या समाजाकडून ज्योतीरावांना कडावून विरोध झाला. पण ज्योतीराव कळवळून सांगत होते,

आता तरी तुम्ही मागे घेऊ नका | धिक्कारून टाका मनुमता ||

विद्या शिकताच पावाल ते सुख । घ्यावा गाझा लेख ज्योती म्हणे।।

मुर्लीच्या या शाळेत शिकविण्याकरिता अध्यापिका पाहिजे, याराठी त्यांनी आपल्या पत्नीला सावित्रीबाईंना शिकविले. अत्यंत साध्या, -प्रेमळ, सहनशिल व पतिपारायण अशा सावित्रीबाईंनी ज्योतीरावांच्या स्त्रि शिक्षण विषयक कार्यात मनापासून भाग घेतला. शिक्षीकेला शाळेत जातांना शेणाचे गोळे, दगड मारले गेले. त्यामुळे होणाऱ्या वेदनापेक्षा स्त्री शिक्षणाचे मोल अधिक होते. सावित्रीबाईंच्या प्रेरक आधारांमुळे आणि मित्रमंडळींच्या खंबीर सहकार्यामुळे 3 जुलै 1851 मध्ये चिपळुनकर वाड्यात त्यांनी शाळा सुरु केली 17 सप्टेंबर 1851 मध्ये रास्ते वाड्यात शाळेची स्थापना केली, तर 15 मार्च 1852 मध्ये वेताळ पेठेत शाळा सुरु झाली. विचारांना कृतीत उतरविण्यासाठी लागणारे उदंड धाडस ज्योतीरावामध्ये होते. त्यामुळेच मुर्लीच्या शाळेबरोबरच पुण्यामध्ये त्यांनी अस्पृश्यासाठी शाळा काढली. समाजाच्या शिक्षण पोहचविण्यासाठी सन 1955 मध्ये रात्र शाळेची स्थापना सर्व स्तरात केली. ज्योतीरावांचे हे क्रांतिकारी कर्मठ समाजाला पैलवणारे नव्हते. त्यांना खिळ घालण्यासाठी काही दृष्ट प्रवृत्तीच्या लोकांनी अघोरी मार्ग निवडला, ज्योतीरावांच्या घरी मारेकरी धाडले, पण सामाजिकता, बंधुतेचा वसा घेतलेल्या ज्योतीरावांच्या तेजाने मारेकऱ्यांनी शस्त्रे टाकून दिली. आणि निर्भयी ज्योतीरावांना शरण गेले. परंपरेच्या जोखडात अडकलेल्या अंधश्रध्दाळु समाज ज्योतीरावांना विरोध करित असला तरी इंग्रज सरकारने समाजाला गती देणाऱ्या नवि दिशा देणाऱ्या ज्योतीरावांच्या कार्याचा गौरव केला. 16 नोव्हेंबर 1852 मध्ये मेजर कॅन्डी यांच्या अध्यक्षतेखाली शिक्षण कार्याबद्दल सरकारी विद्या खात्याकडून त्यांचा सत्कार करण्यात आला.

समाजधुरंधर ज्योतीराव फुले :

समाजाच्या प्रगतीसाठी स्त्रिया व शूद्रांना शिक्षण देण्याबरोबरच इतर अनिष्ट सामाजिक प्रथांचे निर्मुलन आवश्यक आहे हे जाणून त्यादृष्टीने ज्योतीरावांचे कार्य सुरु झाले.

विधवा विवाह :

राजा राममोहन रॉय यांच्या प्रयत्नांनी सन 1821 मध्ये सतीची चाल कायद्याने बंद झाली. स्त्रीचे जीवंतपणी चितेवर जाणे यामुळे थांबले, तरी विधवेच्या जीवनात नेहमीच अत्याचाराची विटंबनेची चित्ता रचली जायची. त्यात विचारी होरपळून जायची, विधवेची विटंबना थांबावी म्हणून त्यांनी विधवा विवाहाला चालना दिली. 8 मार्च 1860 रोजी त्यांनी पहिला विधवा विवाह पुण्यात घडवून आणला. शेणवी समाजातील एका विधवा स्त्रिचा विवाह या समाजातील विधुराशी लावून दिला. स्त्री जीवनात क्रांती घडविणाऱ्या या घटनेमुळे त्यांच्यावर टिकेची झोड उठली, पण ते अविचलत राहिले. विधवांना अत्याचारांच्या मात्तिकेतून मुक्त करून सुरक्षित जीवनाचा मार्ग त्यांनी प्राप्त करून दिला.

केशवपन निषेध :

विधवा स्त्रिच्या झोक्यावरील सर्व केस काढून तिला विदुष करणाऱ्या निधुषण रुढी विरुद्ध त्यांनी प्रचार केला न्हावी समाजामध्ये जागृती केली. याची परिणती म्हणजे एप्रिल 1890 मध्ये मुंबईत न्हावी समाजाची सभा झाली. त्यात सुमारे पाचशे न्हावी समाजाची सभा झाली. त्यात सुमारे पाचशे न्हावी व्यावसायिकांनी केशवपनांचे काम करणार नाही, असे ठरावकून सांगितले. ज्योतीरावांनी सांगितलेल्या समाज परिवर्तनाचाच हा एक भाग आहे.

शिक्षणामुळे सुखाचे वाटोळे होऊन स्त्रीला अकाली वैधव्य प्राप्त होते. अशा प्रकारच्या अंधश्रध्दांनी बरबटलेल्या समाजाकडून ज्योतीरावांना कडाडून विरोध झाला. पण ज्योतीराव कळवळून सांगत होते,

आता तरी तुम्ही मागे घेऊ नका | धिक्कारून टाका गनुमता ||

विद्या शिकताच पावाल ते सुख | घ्यावा माझा लेख ज्योती म्हणे ||

मुर्लीच्या या शाळेत शिकविण्याकरिता अध्यापिका पाहिजे, याराठी त्यांनी आपल्या पत्नीला सावित्रीबाईंना शिकविले. अत्यंत साध्या, -प्रेमळ, सहनशिल व पतिपारायण अशा सावित्रीबाईंनी ज्योतीरावांच्या स्त्रि शिक्षण विषयक कार्यात मनापासून भाग घेतला. शिक्षिकेला शाळेत जातांना शेणाचे गोळे, दगड मारले गेले. त्यामुळे होणाऱ्या वेदनापेक्षा स्त्री शिक्षणाचे मोल अधिक होते. सावित्रीबाईंच्या प्रेरक आधारामुळे आणि मित्रमंडळींच्या खंबीर सहकार्यामुळे 3 जुलै 1851 मध्ये चिपळुनकर वाड्यात त्यांनी शाळा सुरु केली 17 सप्टेंबर 1851 मध्ये रास्ते वाड्यात शाळेची स्थापना केली, तर 15 मार्च 1852 मध्ये वेताळ पेटेत शाळा सुरु झाली. विचारांना कृतीत उतरविण्यासाठी लागणारे उदंड धाडस ज्योतीरावामध्ये होते. त्यामुळेच मुर्लीच्या शाळेबरोबरच पुण्यामध्ये त्यांनी अस्पृश्यासाठी शाळा काढली. समाजाच्या शिक्षण पोहचविण्यासाठी सन 1955 मध्ये रात्र शाळेची स्थापना सर्व स्तरात केली. ज्योतीरावांचे हे क्रांतिकारी कर्मठ समाजाला पैलवणारे नव्हते. त्यांना खिळ घालण्यासाठी काही दृष्ट प्रवृत्तीच्या लोकांनी अघोरी मार्ग निवडला, ज्योतीरावांच्या घरी मारेकरी धाडले, पण सामाजिकता, बंधुतेचा वसा घेतलेल्या ज्योतीबांच्या तेजाने मारेकऱ्यांनी शस्त्रे टाकून दिली. आणि निर्भयी ज्योतीरावांना शरण गेले. परंपरेच्या जोखडात अडकलेल्या अंधश्रध्दाळु समाज ज्योतीरावांना विरोध करित असला तरी इंग्रज सरकारने समाजाला गती देणाऱ्या नवि दिशा देणाऱ्या ज्योतीरावांच्या कार्याचा गौरव केला. 16 नोव्हेंबर 1852 मध्ये मेजर कॅन्डी यांच्या अध्यक्षतेखाली शिक्षण कार्याबद्दल सरकारी विद्या खात्याकडून त्यांचा सत्कार करण्यात आला.

समाजधुरंधर ज्योतीराव फुले :

समाजाच्या प्रगतीसाठी स्त्रिया व शूद्रांना शिक्षण देण्याबरोबरच इतर अनिष्ट सामाजिक प्रथांचे निर्मूलन आवश्यक आहे हे जाणून त्यादृष्टीने ज्योतीरावांचे कार्य सुरु झाले.

विधवा विवाह :

राजा राममोहन रॉय यांच्या प्रयत्नांनी सन 1821 मध्ये सतीची चाल कायद्याने बंद झाली. स्त्रीचे जीवंतपणी चितेवर जाणे यामुळे थांबले, तरी विधवेच्या जीवनात नेहमीच अत्याचाराची विटंबनेची चिन्हा रचली जायची. त्यात विचारी होरपळून जायची, विधवेची विटंबना थांबावी म्हणून त्यांनी विधवा विवाहाला चालना दिली. 8 मार्च 1860 रोजी त्यांनी पहिला विधवा विवाह पुण्यात घडवून आणला. शेणवी समाजातील एका विधवा स्त्रिचा विवाह या समाजातील विधुराशी लावून दिला. स्त्री जीवनात क्रांती घडविणाऱ्या या घटनेमुळे त्यांच्यावर टिकेची झोड उठली, पण ते अविचलत राहिले, विधवांना अत्याचारांच्या मालिकेतून मुक्त करून सुरक्षित जीवनाचा मार्ग त्यांनी प्राप्त करून दिला.

केशवपन निषेध :

विधवा स्त्रिच्या झोकावरील सर्व केस काढून तिला निदुष करणाऱ्या निधुषण रुढी विरुद्ध त्यांनी प्रचार केला न्हावी समाजामध्ये जागृती केली. याची परिणती म्हणजे एप्रिल 1890 मध्ये मुंबईत न्हावी समाजाची सभा झाली, त्यात सुभारे पाचशे न्हावी समाजाची सभा झाली. त्यात सुभारे पाचशे न्हावी व्यावसायिकांनी केशवपनांचे काम करणार नाही, असे ठपकावून सांगितले. ज्योतीरावांनी सांगितलेल्या समाज परिवर्तनाचाच हा एक भाग आहे.

बालहत्या प्रतिबंध :

काही वेळा विधवांना अत्याचार सोशीत मातृत्वाला सामोरे जावे लागे. कलंकिता हा बोल लागू नये म्हणून भूणहत्येचे प्रकार घडत असतात. मूल जन्माला आले तर अनौरस संतती म्हणून हिणवले जात असते. हि दुरावस्था टाळण्यासाठी ज्योतीरावांनी सावित्रीबाईंच्या मदतीने आपल्या घरातच बालहत्या प्रतिबंधक गृह स्थापन केले. विधवांची प्रसूती आणि निराधार बालकांसाठी अनाथाश्रम असे त्यांचे स्वरूप होते.

अनौरस संततीला मान्यता :

विधवेच्या मुलाला अनौरस संतती म्हणून त्यांची समाजात अवहेलना केली जात असते. अशा संततीला निर्भय, निकोप वातावरण मिळावे म्हणून त्यांनी प्रयत्न केले. या प्रयत्नांना कृतीची जोड दिली. त्यांनी व सावित्रीबाईंनी अनाथ बालकाश्रमातील यशवंत ला दत्तक घेतले. याला माया ममत्व, सुसंस्कार आणि शिक्षणाचा लाभ झाला. हाच त्यांचा पुत्र पुढे डॉक्टर झाला.

द्विभार्याप्रतिबंध :

पुरुषाने एकापेक्षा अनेक लग्न केल्याने स्त्रीला दुःसह स्थितीला सामोरे जावे लागे. अशा परिस्थितीत त्यांनी द्विभार्याप्रतिबंधक चळवळ सुरु केली.

अस्पृश्यांसाठी पाणवठा खुला :

आधी केले. मग सांगितले ही वृत्ती असल्याने ज्योतीरावांनी सन 1868 मध्ये आपल्या घरचा हौदा अस्पृश्यांना पाणी पिण्यासाठी खुला केला. त्याकाळी पाणी या मुलभूत गरजेसाठीही भेदभावामुळे समाजातल्या कनिष्ठ वर्गाला विलक्षण त्रासाला सामोरे जावे लागत होते.

कर्मकांडाऐवजी समाजोपयोगी उपक्रम :

मृत्युनंतर वडीलांच्या बाराव्याच्या वेळी कुठल्याही कर्मकांडात न अडकता ज्योतीराव व त्यांचा भाऊ राजाराम यांनी वडीलांच्या स्मरणार्थ आंधळ्यापांगळ्यांना जेवण घातले. गरीब मुलांना पाटी-पेन्सीली दिल्या. वडीलांच्या स्मृतीसाठी हा पायंडा त्यांनी सुमारे दिडशे वर्षांपूर्वी घातला. समाजापुढे आदर्श ठेवला.

शेतकरी, कामकरी यांचे ज्योतीराव :

शेतकरी आणि कामकरी यांच्या दुःखाचे आणि दारिद्र्याचे निवारण करण्यासाठी चळवळ उभारणारे पहिले पुढारी अशा शब्दात धनंजय किर यांनी ज्योतीरावांचा गौरव केला आहे. शेतकऱ्यांचा आसुड या पुस्तकात त्यांनी शेतकऱ्यांच्या अवनत स्थितीचे चित्र रेखाटून त्यावर उपाय योजनाही सुचविली आहे. दुष्काळ विषयक विनंती पत्रक काढून त्यांनी मदतीचे आवाहन केले. त्यातून दुष्काळग्रस्त शेतकऱ्यांविषयी असणारी आस्था अंतःकरणाला भिडते.

सत्यशोधक समाजाची स्थापना :

उच्चनीच भाव, स्त्रीदास्य, मूर्तीपुजा, कर्मकांड इ. गोष्टींचे उच्चाटन करून समताप्रधान समाज निर्माण करण्यासाठी व अंधश्रद्धेचे निर्मूलन करून वैचारिक कांती करण्यासाठी त्यांनी सन 1873 मध्ये 'सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली.

महात्मा ज्योतीरावांचे वाङ्मय :

आपल्या शैक्षणिक, सामाजिक विचारांच्या प्रसारासाठी तसेच आपल्या कार्याला बळकटी यावी, विचार सर्वदूर पसरवेत या हेतूने ज्योतीरावांनी गुलामगिरी, शेतकऱ्यांचा आसुड इ. पुस्तके तृतीय रत्न हे नाटक, पोवाडे, अखंडादी काव्यरचना केली.

अखंडादी काव्यरचना व त्यातील मूल्यविचार :

ज्योतीराव आपल्या अभंगाना अखंड असे संबोधतात. त्यांची बरीचशी स्फुट रचना अभंग वृत्तात आहे. मात्र मानवता, सद्विवेक, सदाचार, समता यातून सार्वजनिक सत्य सांगणारा आपला वेगळा आशय स्पष्ट व्हावा, म्हणून वेगळीक सुचविणारे अखंड असे अभिधान त्यांनी योजिलेले दिसते. अखंडमधून काही मुल्ये व्यक्त होतात. उदा.

*मानवाचा धर्म एकच, धर्मराज्य भेद मानवा नसावे॥ सत्याने वर्तावे ॥ ईशासाठी ॥

*स्त्री पुरुष समानता :- स्त्री पुरुषांसाठी शाळा त्या घालाव्या । विद्या शिकवाव्या ॥ भेद नाही ॥

*श्रमप्रतिष्ठा जगाच्या कल्याणा देह कष्टवावा । कारणी लावावा । सत्यासाठी ॥

*सौजन्यशीलता - परा । लाभ होता संतोष मानीतो । साहय देतो घेतो । सदगुणांचे।

*सद्विवेक - दृढ मनी धरी सद्विवेकास ॥ तेच संतानास ॥ सुख देई ॥

एकंदरीत, महाराष्ट्रातील समाज सुधारकांचे अग्रणी असणाऱ्या महात्मा ज्योतीराव फुले यांचे विचार, त्यांचे आजही दिशादर्शक असे आहे.

सत्य धर्माचीया वाट । जोती दाविली धोपट ॥
 अवघे विश्व आपुले घर । सत्य हाची परमेश्वर ॥
 सत्याची धरा कास । ज्योतीबाची आण तुम्हास ॥
 सोडा तुम्ही वर्ण धर्म । जातीभेद हे पापकर्म ॥
 शिकवा विद्या लहानथोर । नाश पावेल घोर अंधार ॥

सारांश :

महाराष्ट्र ही केवळ मर्दाची व संताचीच भूमी नसून ती विचारवंत व समाज सुधारकांचीही भूमी आहे. अशा या महाराष्ट्रात पेशवाईच्या अस्तानंतर जे थोर विचारवंत होऊन गेलेत त्यांच्यात महात्मा ज्योतीराव फुले यांचे स्थान निःसंशय श्रेष्ठ आहे. महाराष्ट्रात इंग्रजी राजवट स्थिरावल्यानंतरही आधुनिक शिक्षणाची दारे केवळ वरीष्ठ समाजाच्या वस्तीतच उघडत होती. बहुजन समाजाच्या वस्तीत मात्र अजुनही अज्ञानाच्या काळोखाचा राबता होता. परिणामी भारतीय स्त्रि आणि अस्पृश्यादी बहुजन समाज अज्ञान व अंधश्रद्धांच्या डोहात अजुनही गटांगळ्या खात होता. शतकानुशतकापासून चालत आलेली बहुजन समाजाची ही दैन्यावस्था वरवरच्या मलमपट्टीने संपणार नव्हती. हजारो वर्षांचा हा रोग थातुरमातुर उपायांनी बरा होणे शक्य नव्हते. त्यासाठी आवश्यकता होती तो रोग समुळ नष्ट करणाऱ्या प्रभावी उपचारांची. महात्मा ज्योतीबा फुलेंच्या रुपाने महाराष्ट्रात एक असा निष्णात धन्वंतरी निपजला की त्याने या रोगाच्या मुळावरचा घाव घातला.

महात्मा ज्योतीबा फुले यांनी 24 सप्टेंबर 1873 रोजी पुणे येथे सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. सत्यशोधक समाजाच्या कार्यकर्त्यांनी बहुजन समाजात शिक्षणाचा प्रसार केला. शिक्षण घेऊ इच्छिणाऱ्या गरीब विद्यार्थ्यांसाठी शिष्यवृत्ती उपलब्ध करून दिली. अशा प्रकारे समाजामध्ये शिक्षण विषयक विचार रुजविण्याचे कार्य महात्मा ज्योतीबा फुले यांनी केले.

संदर्भ सूची :

अनसुया कुंभार, त्रिवार वंदन तुम्हा, लातूर : विद्याभारती प्रकाशन.

डॉ. अशोक नाईकवाडे, युगप्रवर्तक महात्मा फुले, गौरव ग्रंथ.

मदन माडीकर, इतिहास, मुंबई : हिमालया पब्लिशिंग हाऊस.

उत्तमराव पाटील, ज्योतीपर्व, पृ. 19:

